

УДК 811.161.3'367.335.2:398.91

Беларускія парэміі са структурай складаназалежнага сказа

Н.П. ЦІМАШЭНКА

Выяўлены парэмічныя канструкцыі са структурай складаназалежнага сказа. Разгледжаны семантыка-сінтаксічныя адносінныя паміж прэдыкатыўнымі часткамі гэтых сінтаксічных адзінак.

Ключавыя словы: семантыка, сінтаксіс, парэмія, сказ, галоўная частка, даданая частка.

The paremic constructions with the structure of the complex sentence are discovered. Semantic and syntactical relations between predicative parts of these syntactical units are considered.

Keywords: semantics, syntax, paremia, sentence, principal clause, subordinate clause.

Вусная народная творчасць – важнейшая частка духоўнай культуры народа. Яшчэ задоўга да таго, калі мастацкае слова было зафіксавана ў помніках пісьменнасці, народ выяўляў свае настроі і думы ў песнях, казках, паданнях, якія былі першымі праявамі яго мастацкай творчасці. Яны на працягу многіх гадоў і стагоддзяў свайго бытавання перадаваліся, становіліся сапраўднымі творами мастацтва. Не з’яўляюцца выключэннем і беларускія прыказкі і прымаўкі, у якіх адлюстраваліся ўсе важнейшыя асаблівасці народнага жыцця з самых далёкіх часоў: сацыяльная няроўнасць і несправядлівасць, любоў да Радзімы, сяброўства і вернасць, сям’я і каханне, здароўе, сіла, хвароба і інш. Зараз цяжка вызначыць, з якога перыяду чалавечай гісторыі пачынаецца гэтая разнавіднасць народнай мудрасці. Відавочна, старажытныя прыказкі і прымаўкі, звязаныя з усведамленнем чалавекам свайго месца ў навакольным асяроддзі, перадаваліся з пакалення ў пакаленне. Беларускія парэміі былі і застаюцца энцыклапедыяй народнага жыцця. Мы не знойдзем такога ўчастка побыту, узаемаадносін паміж людзьмі і прыродным асяроддзем, якія не знайшлі адлюстравання ў народнай мудрасці.

Беларускія прыказкі і прымаўкі маюць структуру сказа. У дадзеным артыкуле намі будуць прааналізаваны беларускія парэмічныя канструкцыі, якія суадносяцца са складаназалежнымі сказамі (разгледжана больш за 1000 такіх сінтаксічных пабудоў).

У лінгвістычнай навуковай літаратуры складаназалежны сказ разумецца як складаны сказ, у якім пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў або злучальных слоў аб’ядноўваюцца сінтаксічна нераўнапраўныя прэдыкатыўныя часткі. Складаназалежны сказ складаецца з дзвюх нераўнапраўных прэдыкатыўных частак, у якіх адна частка паясняе другую і сінтаксічна ёй падпарадкоўваецца. Фармальным паказчыкам гэтай залежнасці выступаюць падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы. У структуры беларускіх прыказак і прымавак, што адпавядаюць складаназалежным сказам, даданая частка можа знаходзіцца пасля галоўнай (*Былі такія рокі, што паны браліся ў бокі* [1, с. 61]; *Там добрая рада, дзе шчырая парада* [1, с. 94]), перад галоўнай (*Дзе адзін пануе, там сто гаруе* [1, с. 62]; *Чыя сіла, таго і праўда* [1, с. 77]; *Хто мову і веру мяняў, той не то сябе – і суседа прадаваў* [1, с. 84]; *Дзе быць, там трэба рабіць* [1, с. 101]) і ў сярэдзіне галоўнай часткі (*Там, дзе згода, заўсёды добрая прыгода* [1, с. 94]; *Гаспадынь, што з голаду паміраюць, пад прыпечкам хаваюць* [1, с. 166]).

Паміж галоўнай і даданай часткамі могуць выражацца розныя віды семантыка-сінтаксічных адносін. Яны абумоўлены зместам галоўнай часткі і перш за ўсё тым, які член галоўнай часткі паясняецца і якімі моўнымі сродкамі ажыццяўляецца гэта паясненне. У залежнасці ад гэтага паміж галоўнай і даданай часткамі існуюць наступныя віды семантыка-сінтаксічных адносін: суб’ектныя, працэсуальныя (прэдыкатыўныя), аб’ектныя, атрыбутыўныя (азначальныя) і розныя віды акалічнасных адносін. У складаназалежных парэмічных канструкцыях прадстаўлены наступныя тыпы даданых частак:

1. Даданая дзейнікавая частка, якая служыць для выражэння суб’ектных адносін. Яна кампенсуе адсутны дзейнік у галоўнай частцы або раскрывае канкрэтны змест дзейніка галоўнай часткі, выражанага ўказальным займеннікам (*той, тая* і г. д.) або азначальным займеннікам

(*кожны, усякі, усе і г. д.*). Даданая дзейнікаявая частка звязваецца з галоўнай пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў *хто, што, як і інш.*: *Не той піва п'е, хто варыць* [1, с. 68]; *Той мае, хто ў руках трымае* [1, с. 71]; *Добра, як сусед блізка і пералаз нізка* [1, с. 89]; *Хто мае, той не дбае* [1, с. 120]; *У каго баляць косці, той не думае ў гасці* [1, с. 173]; *Не кожны (той) спіць, хто храпе* [1, с. 223]; *Пазычае, хто свайго не мае* [1, с. 229]. Даданая дзейнікаявая частка з'яўляецца прадуктыўным тыпам ў структуры беларускіх парэмій.

2. Даданая выказнікаявая частка, якая служыць для выражэння працэсуальных адносін. Яна канкрэтызуе значэнне выказніка галоўнай часткі, выражанага займеннікамі *такі, гэтакі, той* у форме Н. склону, зрэдку Тв. склону. Даданая выказнікаявая частка аб'ядноўваецца з галоўнай пры дапамозе, як правіла, злучальных слоў *хто, што, які і інш.*: *З якім спазнаешся, такім станешся* [1, с. 90]; *Які госьць, такое і частаванне* [1, с. 96]; *Якая птушка, такое і гняздзечка* [1, с. 148]; *Які куст, такі і адростак* [1, с. 148]; *Які Хомка, такая яго і жонка* [1, с. 148]; *Абед на абед – не тое, што кій на кій* [1, с. 165].

3. Даданая азначальная частка, што характарызуе прадмет ці прымету прадмета, пра які паведамляецца ў галоўнай частцы. Сам прадмет абазначаны назоўнікам, а яго прымета – указальным займеннікам (*той, такі, гэтакі*). Для сувязі даданай азначальнай часткі з галоўнай ужываюцца, як правіла, злучальныя словы *што, які і інш.*: *Тым панам рукі паадсыхалі, што ад сябе гарнулі* [1, с. 71]; *Благая тая птушка, што свайго гнязда не пільнуецца* [1, с. 81]; *Адсохне хай тая рука, што на бацьку падымаецца* [1, с. 127]; *Злавілі плотку, што не лезе ў лодку* [1, с. 206]; *Няма такога дрэва, каб на яго птушка не сядала* [1, с. 229].

4. Даданая дапаўняльная частка, якая канкрэтызуе дапаўненне галоўнай часткі, выражанае ўказальным займеннікам (*той, тая, тое, тыя*) ці азначальным займеннікам (*кожны, усякі, усе, усё*); выконвае ролю дапаўнення ў адносінах да выказніка галоўнай часткі. Даданая дапаўняльная частка звязваецца з галоўнай пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў *хто, што, як, ці, каторы і інш.*: *Народ таго заве героем, хто б'е фашыстаў смертным боем* [1, с. 56]; *Што нам сулілі, тое самі з'елі* [1, с. 57]; *Каторы конь цягне, таго і паганяюць* [1, с. 66]; *Што маю, тым прымаю* [1, с. 95]; *Пытаецца люты, ці добра абуты* [1, с. 114]; *Хай багачы дзівяцца, чым беднага дзеці жывяцца* [1, с. 125]; *Вазьмі, Даніла, што нам няміла* [1, с. 279]. Даданая дапаўняльная частка з'яўляецца прадуктыўным тыпам ў структуры беларускіх парэмій.

5. Даданая частка спосабу дзеяння, што паказвае, якім чынам або якім спосабам ажыццяўляецца тое, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы. Яна раскрывае змест акалічнасці спосабу дзеяння, якая выражана прыслоўем *так* у галоўнай частцы. Радзей адносіцца да дзеяслова-выказніка галоўнай часткі. Асноўнымі сродкамі сувязі выступаюць злучнікі і злучальныя словы *як, як бы і інш.*: *Як ты мне, так я табе* [1, с. 96]; *Як будзем рабіць, так і будзе радзіць* [1, с. 121]; *Як маем, так ужываем* [1, с. 176].

6. Даданая частка месца, якая служыць для выражэння прасторавых адносін з галоўнай часткай. Даданая частка змяшчае ўказанне на месца ці прастору, дзе адбываецца або знаходзіцца тое, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы. Яна кампенсуе акалічнасць месца пры выказніку ў галоўнай частцы або паясняе ці ўдакладняе змест такой акалічнасці, якая выражана прыслоўямі тыпу *тут, там, туды, адтуль і г. д.* Для сувязі прэдыкатыўных частак ужываюцца злучальныя словы *дзе, куды, адкуль, дакуль і інш.*: *Дзе адзін пануе, там сто гаруе* [1, с. 62]; *Там добра, дзе нас няма* [1, с. 83]; *Куды людзі, туды і я* [1, с. 86]; *Адкуль прыйшоў, туды і пайшоў* [1, с. 190]; *Адкуль дым, адтуль і полымя* [1, с. 190]. Даданая частка месца з'яўляецца прадуктыўным тыпам ў структуры беларускіх парэмій.

7. Даданая частка часу, якая служыць для выражэння часавых адносін з галоўнай часткай. Даданая частка паказвае на час ажыццяўлення таго, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы. Яна кампенсуе акалічнасць часу пры выказніку ў галоўнай частцы або раскрывае змест такой акалічнасці ў галоўнай частцы, якая выражана суадноснымі словамі (прыслоўямі) *тады, заўсёды, датуль*. Для сувязі прэдыкатыўных частак ужываюцца злучнікі *калі, як, пакуль, ледзь і інш.*: *Тады багатыя рады, калі ў бедных пайшлі звады* [1, с. 71]; *Пакуль з багатага пух, то з беднага дух* [1, с. 69]; *Гуляй, дзяцінка, пакуль добрая гадзінка* [1, с. 78]; *Калі вясной запяе ўдод, сей боб* [1, с. 104]; *Тады сена касі, як косіцца* [1, с. 117]; *Датуль нявестка была міла, пакуль бруд з хаты насіла* [1, с. 130]; *Тады дзеўка стала пышна,*

як замуж выйшла [1, с. 143]; Як матка памерла, дык бацька аслеп [1, с. 148]; Як сіраце жаніцца, ноч кароткая [1, с. 149]. Даданая частка часу з'яўляецца прадуктыўным тыпам ў структуры беларускіх парэмій.

8. Даданая частка прычыны, якая служыць для выражэння прычынных адносін з галоўнай часткай. Даданая частка кампенсуе акалічнасць прычыны пры выказніку ў галоўнай частцы або раскрывае змест такой акалічнасці ў галоўнай частцы, якая выражана ўказальнымі займеннікамі або прыслоўямі. Для сувязі прэдыкатыўных частак ужываюцца злучнікі *бо, таму што* і інш.: *Багаты абы-што хапае, бо свайго ліку не мае* [1, с. 59]; *Добра багатаму красці, бо ёсць да чаго прыкласці* [1, с. 63]; *Не косіць Федзька, бо ў торбе рэдзька* [1, с. 170]; *Не вастры зубоў, бо есці не будзеш* [1, с. 284].

9. Даданая частка мэты, якая служыць для выражэння мэтавых адносін з галоўнай часткай. Даданая частка раскрывае мэту або прызначэнне таго, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы. Для сувязі прэдыкатыўных частак ужываюцца злучнікі *каб, для таго каб, з тым каб* і інш.: *Каб бачыць ворага спіну, бі яго ў лоб* [1, с. 79]; *Прыглядай гасцей, каб хадзілі часцей* [1, с. 93]; *Трэба ўлетку назбіраць, каб узмку было што жаваць* [1, с. 117]; *Хлеб смякля, каб яна з двара ўцякла* [1, с. 276]; *Рука руку мае, каб абедзве чыстыя былі* [1, с. 315].

10. Даданая частка ўмовы, якая служыць для выражэння ўмоўных адносін з галоўнай часткай. Даданая частка паказвае, пры якіх абставінах адбываецца або можа адбывацца дзеянне, названае ў галоўнай частцы. Даданая частка ўмовы звязваецца з галоўнай пры дапамозе злучнікаў *калі, каб, як* і інш.: *І свіння гаспадыня, калі мукі скрыня* [1, с. 64]; *Калі худ, то ў кут* [1, с. 65]; *Калі з'елі кароўку, то з'ежце і вяроўку* [1, с. 75]; *Калі ў школе з матчынай гаворкі пасмяецца, то на старасці ад маткі адрачэцца* [1, с. 82]; *Чаму ж не выпіць, калі чарка поўная* [1, с. 95]; *Як добрая сваякроў, то добрая і нявестка* [1, с. 148]; *Забіла б і баба лося, каб ёй удалося* [1, с. 297].

11. Даданая частка ўступкі, якая служыць для выражэння ўступальных адносін з галоўнай часткай. У гэтым выпадку змест даданай часткі супярэчыць фактам, з'явам або падзеям, пра якія паведамляецца ў галоўнай. Гэтыя з'явы і падзеі існуюць, адбываюцца нібы насуперак таму, пра што гаворыцца ў даданай частцы. Даданая ўступальная частка звязваецца з галоўнай пры дапамозе злучнікаў *хоць, хай (няхай), нягледзячы на тое што*, а таксама злучальных слоў *дзе, куды, як, хто, што* ў спалучэнні з часціцай *ні*: *Хоць грошай ні гроша, затое слава хароша* [1, с. 72]; *Хоць я не багаты, а з гасцей рады* [1, с. 95]; *Вясна красна, хоць галадна* [1, с. 99]; *Хоць рукі чорныя, але работа белая* [1, с. 119]; *Вада вадою, колькі яе ні вары* [1, с. 194]; *Колькі ні хавай, а ўсё роўна босага пахаваюць* [1, с. 282].

12. Даданая параўнальная частка, якая служыць для выражэння параўнальных адносін з галоўнай часткай. Даданая параўнальная звязваецца з галоўнай часткай пры дапамозе злучнікаў *як, нібы, што, чым, як быццам* і інш.: *Гандляваць лягчэй у краме, чым касіць у пана* [1, с. 61]; *Лепей з ваўком у лесе стрэцца, як на панскай печы грэцца* [1, с. 66]; *На пазычаным хлебе касіць – што на лечаным кані ў дарогу ехаць* [1, с. 67]; *Лепей у сваіх людзях з голаду паміраць, чым у чужых людзях золата збіраць* [1, с. 82]; *На чужыне чужы да чужога, як у лесе сляпы да сляпога* [1, с. 142]; *Ад добрага цяжэй адвыкаць, як да добрага прывыкаць* [1, с. 190]; *З дурным сварыцца, як з вадою біцца* [1, с. 268]; *Віляе, як сабака хвастом* [1, с. 309]. Даданая параўнальная частка з'яўляецца прадуктыўным тыпам ў структуры беларускіх парэмій.

Такім чынам, складаназалежныя сказы з рознымі відамі даданых частак шырока прадстаўлены сярод прыказак і прымавак. Асабліва частотнымі (прадуктыўнымі) з'яўляюцца наступныя даданыя часткі: дзейнікаявая, дапаўняльная, даданыя месца, часу, параўнання. Менш распаўсюджана ўжыванне даданых выказнікавых, азначальных, мэтавых, умоўных, уступальных. Адзінкавымі прыкладамі прадстаўлены парэмічныя канструкцыі з даданымі часткамі прычыны і спосабу дзеяння. Астатнія тыпы даданых частак (меры і ступені, выніковая, далучальная) не выяўлены намі ў структуры беларускіх парэмій, якія суадносяцца са складаназалежнымі сказами.

Неабходна адзначыць, што сярод беларускіх прыказак і прымавак сустракаюцца такія складаназалежныя канструкцыі, дзе даданая частка, акрамя свайго асноўнага значэння, мае дадатковае семантычнае адценне: *Не можна і брату верыць, калі зямлю мерыць* [1, с. 68]

(даданая часу з адценнем умовы); *Ніхто не знае, як купец купляе* [1, с. 68] (даданая дапаўняльная з адценнем спосабу дзеяння); *І госць рад, калі сам гаспадар дасць прыклад* [1, с. 90] (даданая дапаўняльная з адценнямі часу і ўмовы); *Кладучыся спаць, падумай, як устаць* [1, с. 106] (даданая дапаўняльная з адценнем спосабу дзеяння); *Мілая тая дарожка, кудую я да мамы хадзіла* [1, с. 136] (даданая азначальная з адценнем месца); *Усё забудзеш, калі хлеба не здабудзеш* [1, с. 173] (даданая ўмовы з адценнем часу); *Быў час, калі дзеўкі любілі і нас* [1, с. 295] (даданая азначальная з адценнем часу). Наяўнасць дадатковых семантычных адценняў тлумачыцца ўжываннем адпаведных сродкаў сувязі і семантыкай сказа ў цэлым.

У складаназалежных сказах могуць аб'ядноўвацца тры і больш прэдыкатыўныя часткі, паміж якімі выражаюцца розныя віды семантыка-сінтаксічных адносін. Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі ў адпаведнасці з іх структурай і ўзаемаадносінамі паміж часткамі падзяляюцца на дзве групы: складаназалежныя сказы з сузалежным падпарадкаваннем і складаназалежныя сказы з паслядоўным падпарадкаваннем. Пры сузалежным падпарадкаванні кожная даданая частка непасрэдна залежыць ад адной галоўнай. Такого тыпу сінтаксічныя канструкцыі шырока прадстаўлены сярод беларускіх парэмій: *Не гаспадыня, што на ніўцы краскі, а пад акном крапіва* [1, с. 110]; *Рабі не тады, калі хочаш, а калі можаш* [1, с. 114]; *Не тое багацце, што цесць з цешчаю далі, а што маладыя самі нажывалі* [1, с. 138]; *Там добрая дзея, дзе два арэ, а трэці сее* [1, с. 143]; *Хоць кульгавы, хоць насаты, але хітры і багаты* [1, с. 146]; *Вялікае дзіва, што карова чорная, а малако сівае* [1, с. 182]; *Кожны ведае, калі выбіраецца, а не ведае, калі вернецца* [1, с. 212]. У складаназалежных сказах з паслядоўным падпарадкаваннем некалькіх даданых частак кожная наступная частка падпарадкавана сваёй папярэдняй. Такім чынам, кожная даданая частка, за выключэннем апошняй, з'яўляецца і галоўнай у адносінах да наступнай: *Хто аддае ніўцы, што яна родзіць, той да суседа па хлеб не ходзіць* [1, с. 119]; *Калі скажуць, што ты п'яны, то кладзіся спаць* [1, с. 159]; *Каб ведаў, дзе навалішся, то саломкі падаслаў бы* [1, с. 208]; *Каб ведаў, дзе навалішся, то абышоў бы* [1, с. 209]. Акрамя таго, намі выяўлены адзінкавыя парэмічныя канструкцыі, якія суадносяцца са складаназалежнымі сказамі са змешаным падпарадкаваннем, калі сузалежнае і паслядоўнае падпарадкаванне прадстаўлены адначасова: *Еж, пакуль рот свеж, бо як памрэш, і колам не ўваб'еш* [1, с. 167].

Пунктуацыйнае афармленне беларускіх парэмічных канструкцый са структурай складаназалежнага сказа адпавядае правілам пастаноўкі знакаў прыпынку ў складаназалежным сказе. У большасці выпадкаў прэдыкатыўныя часткі раздзяляюцца паміж сабой коскай: *І кошка бліноў напачэ, калі сала сцяцэ* [1, с. 64]; *Як дойме ліха, прарэжуцца зубы* [1, с. 74]; *У каго дзеці, у таго шчасце* [1, с. 144]. Аднак выяўлены выпадкі пастаноўкі працяжніка паміж часткамі складаназалежных парэмічных канструкцый: *Калі «кацюшы» песні зальюцца – шматкі ад фашыстаў застаюцца* [1, с. 55]. Гэта тлумачыцца размяшчэннем даданай часткі перад галоўнай і суправаджэннем узмоцненай інтанацыяй. У адзінкавых выпадках пастаноўка працяжніка паміж часткамі складаназалежнага сказа не адпавядае правілам беларускай пунктуацыі: *З'ехаў на чужыну – як зваліўся ў дамавіну* [1, с. 81]; *Колас ад коласа – што не чуваць чалавечага голаса* [1, с. 106].

З вышэйадзначанага відаць, што структура беларускай парэміі шырока прадстаўлена складаназалежнымі сінтаксічнымі канструкцыямі, разнастайнымі па сваёй будове і семантыцы. Такім чынам, прыказкі і прымаўкі беларускага народа даюць багаты матэрыял для даследавання не толькі лексічнай сістэмы, але сінтаксічных асаблівасцей мовы беларусаў.

Літаратура

1. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі. – Мн. : Бел. навука, 2004. – 494 с.